

В. В. Шевченко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), shev_valy@ukr.net

ВУЛИЧНЕ ОСВІТЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ МІСТ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Зовнішнє освітлення — один із важливих елементів благоустрою міст. У Російській імперії стаціонарні вуличні ліхтарі з'явилися на початку XVIII ст. В Україні першими в організації освітлення вулиць були Харків, Одеса, Київ та Чернігів. Пізніше Катеринослав став відомий тим, що у цьому місті (єдиному серед губернських центрів) при освітленні громадського простору відмовилися від гасу. Загалом на початку XX ст. переважна більшість міських поселень російської частини України у темну пору доби освітлювалися.

Як джерела штучного світла спочатку використовували свічки, жир та олію, на зміну яким згодом прийшли гас, газ, електричний струм. Освітлювали міста, зазвичай, упродовж неповного року. Ліхтарі працювали за спеціальним графіком, розробленим з огляду на захід і схід сонця, а також фази Місяця. Обслуговували вуличні світильники наймані ліхтарники. Зовнішнім освітленням завідувала поліція.

Освітлення стало одним із перших модернізаційних заходів щодо впорядкування міського простору. З'явившись на вулицях міст, воно виконувало не лише утилітарну функцію, а й набуло глибокого символічного змісту, ставши предметом гордості для мешканців, уособленням добробуту та кращого життя.

Ключові слова: модернізація, місто, самоврядування, вуличний простір, освітлення, ліхтар.

V. V. Shevchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shev_valy@ukr.net

STREET LIGHTING AS A COMPONENT OF MODERNIZATION OF THE UKRAINE'S TOWNS (XIX — EARLY XX CENTURY)

External lighting has been and remains one of the important elements of the improvement of the city. The regular streetlights appeared in the Russian Empire in the early eighteenth century. In Ukraine, the first in the organization of street lighting were Kharkiv, Odesa, Kyiv and Chernihiv. Later, Katerynoslav became famous for the fact that in it (the only one among the provincial cities), kerosene was not used for illumination of public space. In general, the vast majority of Ukrainian urban settlements were lit at nighttime at the early of the XX century.

As a source of artificial light originally used candles, animal fat and oil, which later was replaced by kerosene, gas and electricity. Cities were lit, usually during part of the year. The flashlights were used according to a special schedule, considering the sunrise and sunset, as well as the phases of the moon. Lamplighters were engaged in servicing street lamps. The police headed the external lighting, because its main task was to maintain peace and order. And as the street lighting function is primarily to ensure the safety of people in the dark hours of the day, it is subordinated to the same public authority.

Lighting was one of the first modernization measures for the improvement of urban space. It performed not only a utilitarian function, but also acquired a profound symbolic meaning. It became a subject of pride, a personification of well-being and a better life for the townspeople.

Keywords: *modernization, town, self-government, street space, street lighting, street lamp.*

В історії міст української частини Російської імперії дев'ятнадцяте століття, а особливо друга його половина, стало добою важливих трансформацій, що були пов'язані з проведенням ліберальних реформ. Саме в той період відбувалися суттєві зміни у життєдіяльності багатьох населених пунктів та формувалося кардинально нове міське середовище. Розпочалися перетворення й у сфері благоустрою, вагомою складовою чого стало освітлення вулиць і площ. Поряд із брукуванням це були одні з перших модернізаційних заходів щодо впорядкування міського простору.

Останнім часом як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії спостерігається зростання інтересу до урбаністичних студій. Зокрема серед зацікавлень фахівців є й заявлена тема. Її розглядають у контексті вивчення історії міст (переважно в регіональному зрізі)¹, науки і техніки², місто-

¹ Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты. — Москва: РОССПЭН, 2008. — 448 с.; Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ: Інновація, 2008. — 104 с.; Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині

будування й архітектури³. Проте наявний науковий доробок характеризується фрагментарністю представленої інформації, і є недостатнім для формування комплексного уявлення про стан освітлення в міських поселеннях українських губерній та його роль у модернізаційних процесах. Вирішенню цих завдань і присвячене наше дослідження. Зауважимо, що описуючи штучне освітлення міста як відокремлене від приватного спеціально організоване владою впорядкування вуличного простору, ми послуговуємося поняттями “вуличне освітлення”, “зовнішнє освітлення”, “громадське освітлення”, використовуючи їх у тексті як тотожні.

У Західній Європі заходи з освітлення міст упроваджували ще з XV ст. Натомість міста Російської імперії з настанням ночі поринали в темряву. Так тривало до початку XVIII ст. Стаціонарні вуличні ліхтарі вперше з’явилися в Петербурзі. Відповідно до указу Петра I їх улаштування та обслуговування було доручено поліції на чолі з генерал-поліцмейстером А. Девієром. У 1720 р. виготовлено кілька перших скляних ліхтарів, за зразком яких у 1723 р. на центральних вулицях міста встановлено та запалено 595 світильників⁴. Сім років по тому указом Сенату було запроваджено зовнішнє освітлення Москви⁵.

В українських губерніях лідируючі позиції в організації освітлення вулиць займав Харків. У 1791 р. керівник Харківського намісництва Ф. Кишенський наказав міській думі виділити кошти на виготовлення 100 вуличних ліхтарів, з яких 66 було встановлено вже наступного року. На 1796 р. їх налічувалося 98, а через кілька десятиліть — сотні: в 1823 р. —

XIX — на початку XX ст. — Рівне: ПП ДМ, 2010. — 287 с.; *Слюдікова Т.* Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (за документами київських держархівів) // *Архіви України.* — 2009. — № 3/4. — С. 47–65; *Шара Л.* Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // *Сіверянський літопис.* — 2008. — № 2. — С. 45–54; *Макаров А. Н.* Малая енциклопедия киевской старины. — 2-е изд. — К.: Довіра, 2005. — 558 с. та ін.

² *Шивельбуш В.* Розчаклована ніч. До історії штучного світла у XIX столітті / пер. з нім. О. Юдін. — К.: Ніка-Центр, 2014. — 216 с.; *Циганенко В. О.* Становлення та розвиток енергетики міста Києва (кінець XIX — початок XX ст.) // *Питання історії науки і техніки.* — 2008. — № 2. — С. 43–50; *Енергетика: історія, сучасність і майбутнє: в 5-ти кн. Кн. 2: Пізнання й досвід — шлях до сучасної енергетики / наук. ред. Ю. О. Ландау, І. Я. Сігал, С. В. Дубовської.* — К., 2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2>

³ *Кліц О. А.* Світлова інсталяція як засіб композиційного формування образу міського простору: дис. ... канд. архіт.: 18.00.01. — Львів, 2016. — 226 с.

⁴ *Луттов С. П.* История строительства Петербурга в первой четверти XVIII века. — Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1957. — С. 119–120.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). — Собр. 1. — Т. 8. — № 5650. — С. 344–345.

220, у 1832 р. — 391, у 1845 р. — 353⁶. Практично з перших років існування Одеси порушувалося питання про освітлення міста. Утім за його вирішення взялися фактично в 1811 р., коли за розпорядженням градоначальника герцога де Рішельє було встановлено 200 ліхтарів. На рубежі XVIII–XIX ст. започатковано освітлення Києва та Чернігова⁷.

Спершу у вуличних освітлювальних пристроях використовували свічки або жир (сало), налитий у плошки. Згодом їх замінили конопляною олією. Такі олійні ліхтарі стали досить розповсюдженими і збереглися подекуди до початку XX ст., оскільки їх експлуатація була значно дешевшою порівняно з іншими способами.

У 1840–1850-х рр. імперська влада вирішила провести експеримент із спирто-скипидарними світильниками. Згідно з положенням Комітету міністрів від 3 серпня 1848 р. генерал-губернатори “привілейованих губерній” мали “приступити негайно до запровадження вуличного спиртового освітлення”⁸. Однак в українських містах воно відбувалося повільно, і, навіть, усупереч рішенню органів місцевого самоврядування. Зокрема, одеська міська дума відмовилася від такого способу освітлення вулиць, аргументуючи це його значною вартістю. Натомість міністр внутрішніх справ доручив генерал-губернатору М. Воронцову поставити 100 спиртових ліхтарів без згоди думи, для чого було створено особливу комісію (згодом — комітет)⁹.

Незважаючи на здійснені заходи щодо освітлення міських поселень, у дореформений період значна частина губернських, не кажучи вже про повітові міста чи містечка, ввечері й уночі залишалися в темряві. Певні зрушення у цій сфері почали відбуватися з середини XIX ст. у зв’язку з прискоренням урбанізації, і особливо, після міської реформи 1870 р. Збільшилася не лише кількість ліхтарів у містах, де вони були раніше, а й розширилася географія населених пунктів, у яких з’явилося громадське освітлення. Так, вуличні світильники запалали в Кам’янці-Подільському, Проскурові, Балті, Брацлаві, Житомирі, Ковелі, Старокостянтинові, Катеринославі та інших містах.

Із 1860-х рр. для зовнішнього освітлення почали використовувати продукти перегонки нафти, переважно гас, який коптив менше, ніж олія. Також для цих цілей подекуди застосовували й іншу речовину — газолін, пари

⁶ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). В 2-х т. Т. 1: XVII–XVIII вв. — Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1905. — С. 155; Т. 2: XIX — начало XX в. — Репринт. изд. — Харьков, 2004. — С. 430, 442.

⁷ Одесса, 1794–1894. — Одесса: Типография А. Шульце, 1895. — С. 317; Слюдікова Т. Вказ. праця. — С. 56; Шара Л. Вказ. праця. — С. 45.

⁸ ПСЗ РИ. — Собр. 2. — Т. 23, отд. 1. — № 22484. — С. 508–509.

⁹ Детальніше див.: Одесса, 1794–1894. — С. 318–319.

котрого горять яскравим полум'ям. Зокрема, елисаветградська міська дума на своєму засіданні від 16 грудня 1871 р. розглянула питання “про газове освітлення”. Насправді ж обговорювали пропозицію купця Дохмана про взяття підряду на освітлювання міста “привілейованими газолінними лампами”. Зрештою вирішили випробувати такий спосіб, запропонувавши заявникові впродовж двох тижнів наповнювати газоліном 5 вуличних ліхтарів, на які вкажуть члени міської управи¹⁰. Чи отримав проект подальшу реалізацію — невідомо.

Досягнення у галузі технічних наук та пошуки виконавчими органами місцевого самоврядування економічних матеріалів для благоустрою сприяли тому, що майже одночасно з гасовими світильниками у великих містах почали встановлювати вуличні ліхтарі на основі світильного газу (кам'яно-вугільного чи отриманого внаслідок спалювання деревини). У 1841–1861 рр. в Одесі було представлено кілька проектів улаштування газового освітлення, які з тих чи інших причин так і залишились нереалізованими. Тільки в квітні 1864 р. міська дума змогла підписати відповідну концесію на 39 років із підданим Баварії Л. Рідінгером. За умовами контракту він зобов'язувався збудувати у відведеному місці газовий завод, прокласти необхідні комунікації, встановити та обслуговувати 2000 світильників на чавунних стовпах. Полум'я ріжка повинно було дорівнювати силі світла від 14 четверикових стеаринових свічок. По закінченню договірної строку весь комплекс споруд мав перейти у власність міста і стати частиною його господарства. Через два роки центральну частину Одеси вже освітлювали 1420 газових ліхтарів, а належному виконанню контракту сприяло створення на його основі Одеського акціонерного товариства газового освітлення, статут якого було затверджено 12 січня 1868 р.¹¹ Пізніше за подібною схемою було організовано вуличне газове освітлення в Харкові (договір від 19 березня 1869 р. із фірмою “Задлер і Арман”) та Києві (контракт від 10 липня 1870 р. з інженером-полковником А. Струве)¹².

Спочатку містяни з радістю сприйняли нововведення, оскільки порівняно зі свічками, олією та гасом, газове світло здавалося їм схожим на денне. Харків'яни навіть заявляли, що їхнє громадське освітлення краще за петербурзьке¹³. Проте згодом почалися нарікання на його неефективність та небезпечність. Так, у Києві газові ріжки майже завжди горіли тьмяно. Але

¹⁰ Державний архів Кіровоградської обл. (Держархів Кіровоградської обл.), ф. 18, оп. 1, спр. 529, арк. 40зв.–41.

¹¹ Детальніше див.: Одесса, 1794–1894. — С. 319–322; ПСЗ РИ. — Собр. 2. — Т. 43, отд. 1. — № 45391. — С. 17–22.

¹² ПСЗ РИ. — Собр. 2. — Т. 45, отд. 1. — № 48157. — С. 286; Т. 47, отд. 1. — № 50450. — С. 66–72.

¹³ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. Указ. соч. — Т. 2. — С. 448.

інколи вони перетворювались на великі факели, здіймаючи високе полум'я та лякаючи перехожих. Через технічні прорахунки та недбальство концесіонера, внаслідок пошкодження підземних труб, траплялися аварії, подекуди з вибухами і постраждалими¹⁴. Вони ж призводили до підвищення концентрації газу в повітрі, а також забруднення ґрунту та води, що могло спричинити отруєння. Треба зазначити, що такі ситуації були характерні для всіх тогочасних міст із газопроводами. Про можливі загрози від газу ще в 1853 р. писав у своїй праці “Вказівки з громадської гігієни щодо впливу освітлювального газу на здоров'я населення у містах” (“Memoire d'hygiene publique sur cette question: Rechercher l'influence que peut exercer l'eclairage au gaz sur la sante des masses dans l'interieur des villes”) хірург військово-морського флоту Франції, доктор медичних наук Еваріст Бертулус. “Поза сумнівом, газове освітлення міст створює більш-менш гостру небезпеку для здоров'я людей. Газ проникає у підґрунтя й отрує його сіркою та аміаком. Він забруднює воду в колодязях та водозбірниках і зрештою через негерметичні місця у газопроводі шкідливо впливає на атмосферу. Через це стають небезпечними будь-які земельні роботи, оскільки за певних умов газ сприяє підвищенню температури, захворюванням шкіри, а також особливо небезпечній формі віспи”¹⁵. Названі вище недоліки, а також чимала вартість улаштування та поява електрики, визначили той факт, що газове освітлення не набуло популярності в українських губерніях (докл. див. табл. 1) і на початку ХХ ст. практично зникло з міських вулиць.

Перші в Російській імперії електричні лампи спалахнули на вулицях Петербурга. У 1879 р. на Літейному мосту було встановлено 12 так званих “свічок Яблочкова”^{*}. І хоча на території України досвід використання електроенергії для суспільних потреб відомий ще з 1878 р.¹⁶, централізовано в упорядкуванні вуличного простору його почали застосовувати аж через 12 років. У Києві концесію на спорудження міської електричної мережі було укладено із товариством “Савицький і Страус” 23 травня 1890 р. Джерелами “нового” світла стали дугові ліхтарі у формі скляних шестигранних призм,

¹⁴ Макаров А. Н. Указ. соч. — С. 86–87.

¹⁵ Цит. за: Шивельбуш В. Вказ. праця. — С. 44–45.

* “Свічка Яблочкова” — один із варіантів електричної вугільної дугової лампи, винайдений у 1875 р. російським інженером П. Яблочковим. Як засіб вуличного та театрального освітлення її вперше було продемонстровано на Всесвітній виставці в Парижі 1878 р. Пізніше, під назвою “російське світло”, її використовували у багатьох містах світу. Недоліком цієї лампи було те, що вугільні стержні згорали дуже швидко (приблизно за 2 години).

¹⁶ Детальніше див.: Циганенко В. О. Вказ. праця. — С. 43.

встановлених на спеціальних стовпах*. За годину горіння кожного світильника міська влада сплачувала фірмі 17 коп.¹⁷

В Одесі та Єлисаветграді експерименти з освітленням електрикою проводили ще на початку 1880-х рр., але регулярним воно стало дещо пізніше¹⁸. Орієнтовно з 1894 р. почали застосовувати електричне світло на вулицях Чернігова¹⁹. У Харкові про таку можливість заговорили в 1895 р. і виділили на ці потреби 413 руб., а вже наступного року сума зросла до 113 181 руб.²⁰ Виборне управління, розглянувши різні варіанти, зупинилося на підрядному способі його організації. Було укладено угоду з поручиком запасу М. Савицьким*, який зобов'язувався розробити необхідні креслення, проекти, розрахунки, скласти кошторис, забезпечити поставку матеріалів, ламп, устаткування для будівництва та функціонування електростанції, укомплектувати штат і навчити службовців. Натомість він отримував чималу винагороду та право брати участь у розподілі прибутку. Утім незабаром через недобросовісність підрядника керівництво електрифікацією перебрала на себе спеціальна думська комісія. У результаті — навесні 1898 р. харківські вулиці освітлювали вже 390 дугових ліхтарів²¹. Цікаво, що в Одесі та Харкові електричні світильники почали ставити не з середмістя, а з окраїн. Це пояснюється фактом виконання довготривалих концесійних угод на газове освітлення, а дотримання їх умов, своєю чергою, гальмувало впровадження електрики. З іншого боку, така ситуація мала й позитивні наслідки — світло з'явилося в місцях, де досі вночі панувала суцільна темрява або коптив гас.

На початку XX ст. електричні ліхтарі запалали на вулицях Катеринослава (1902 р.), Луцька (1909 р.), Вінниці (1911 р.), Рівного, Кам'янця-Подільського**, Проскурова (1912 р.) та інших міських поселень²².

* На відміну від опор для масляних, газових і гасових вуличних ліхтарів, довжина яких становила ≈ 3 м, стовпи для електричних ліхтарів були значно вищими (≈ 9 м), що дозволяло збільшити площу освітлення.

¹⁷ Енергетика: історія, сучасність і майбутнє: в 5-ти кн. Кн. 2.

¹⁸ Див.: Одесса, 1794–1894. — С. 324, 327; *Поліщук В.* Зроблено в Єлисаветграді. — Кіровоград, 2014. — С. 125–126.

¹⁹ *Шара Л.* Вказ. праця. — С. 46–47.

²⁰ *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 402.

* Один із засновників фірми, що освітлювала Київ.

²¹ *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* Указ. соч. — Т. 2. — С. 402, 456.

** У 1910 р. в Кам'янці-Подільському було встановлено перші два електричні ліхтарі, які освітлювали площу перед будівлею губернського правління.

²² *Прищепя О. П.* Вказ. праця. — С. 170–173; 1880 рік: початок вуличного освітлення у Вінниці [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://urban.vn.ua/1880-rik-rochatok-vulychnogo-osvitlennya-u-v/87>; *Єсюнін С.* Вуличним ліхтарям подільських міст — 160 // Є. — 2011. — 21 жовтня [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ye.ua/>

Переважно їх встановлювали лише в центральних кварталах і на досить великій відстані один від одного. У цьому контексті суттєво вирізнявся Катеринослав, де електричне освітлення охоплювало “не які-небудь окремі вулиці, [...] але все місто з його околицями, не виключаючи найближчих балок із наліпленими в них хатками бідноти”²³.

Спершу вуличне електричне освітлення було не надто якісним (лампи мали невелику потужність, тож світилися не дуже яскраво та з перебоями). Однак воно, як і кілька десятків років тому гасове, одразу сподобалось містянам, швидко завоювавши їхню прихильність. Зокрема мешканці Луцька у колективному листі до міської управи писали: “З 25 вересня деякі вулиці освітлюються електричними ліхтарями. Таке освітлення вулиць ми визнаємо бажаним і зручним”²⁴.

З’явившись на вулицях, світло виконувало не лише утилітарну функцію, а й набуло глибокого символічного змісту. Воно стало характерною ознакою саме міського середовища, показником розвитку, цивілізованості та добробуту. Місто, в якому було видно вночі, приваблювало більше людей, а, відповідно, зростало надходження капіталів, що сприяло подальшій інтенсифікації урбанізаційних процесів. Зі штучним світлом пов’язували й покращення здоров’я населення, зокрема зменшення антисанітарії. Електрику ж, взагалі, розглядали як засіб від втоми та панацею від будь-якого лиха. Водночас зовнішнє освітлення почало асоціюватися з певною частиною міського простору та соціальним статусом її мешканців. Набуло виразності протистояння центру й околиць, заможності та бідності, упорядкованості й необлаштованості. Поширилося поняття престижності району проживання. Підтвердженням цих тенденцій є той факт, що вони яскраво відобразились у літературі кінця XIX ст., коли досить велика кількість творів зарясніла антонімами “світло” і “тінь/темрява”²⁵.

Освітлювали міста, зазвичай, упродовж 9–10 місяців на рік (із серпня–вересня по квітень–травень). Ліхтарі використовували за спеціальним гра-

istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist__160.html; Слободянюк П. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hoe.com.ua/post/shljah-do-svitla-storinki-elektifikatsiji-podillja.html>; Місто Катеринослав у 1881–1916 рр. Частина 1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=77

²³ Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). — Екатеринослав, 1910. — С. 56.

²⁴ Котис С. Від гасу до натрію: історія луцького ліхтаря // ВолиньPost [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria>

²⁵ Детальніше див.: Кошман Л. В. Указ. соч. — С. 81; Кліц О. А. Вказ. праця. — С. 89–90; Шивельбуш В. Вказ. праця. — С. 71; Портнова Т. Вказ. праця. — С. 47–48; Макаров А. Н. Указ. соч. — С. 481.

фіком, розробленим з огляду на пору року, захід і схід сонця, а також фази Місяця. Відповідні таблиці, за погодженням із міністерськими чиновниками, склали міські органи влади. Тому вулиці наповнювалися штучним світлом не щодня. Світильники не горіли зовсім, коли за календарем супутник Землі був уповні, або у ночі, які думці вважали і без того ясними. За несприятливих погодних умов рішення про їх використання приймала міська дума чи спеціально призначена для цього особа, що доволі часто призводило до різних махінацій і зловживань. Як правило, ліхтарі запалювали з настанням сутінок між 17 та 20-ю годинами, а гасили близько другої ночі. подекуди вони світилися лишень до опівночі, що неабияк засмучувало пізніх перехожих. Така практика була типовою для багатьох європейських та американських міст. Зокрема від природних світлових умов залежало використання вуличних ліхтарів у Парижі, Берліні, Лейпцигу, Балтиморі²⁶. Однак для Російської імперії характерним було те, що державні службовці, котрі затверджували графіки освітлення, орієнтувались переважно на Петербург і часто не враховували географічних особливостей конкретної місцевості. Незважаючи на недосконалість такої системи, чимало міст продовжували послуговуватися таблицями місячного світла ще й на початку XX ст.

Оскільки громадське освітлення мало бути не лише регулярним, а й становити частину вуличного простору, то ліхтарі монтували на стаціонарних дерев'яних або чавунних опорах, розташованих на приблизно однаковій відстані одна від одної. Проте це не означало, що їх було багато. Інколи встановлювали всього декілька одиниць, особливо на коротких вулицях. Спочатку освітлювали центр міста, а потім, по можливості, окраїни, хоча й не завжди. Так, у 1892 р. елисаветградська дума відхилила клопотання мешканців передмістя Кушівка про влаштування нічного освітлення. Депутати визнали недоцільними необхідні для цього видатки з міського бюджету, оскільки “ліхтарі і стовпи, розміщені в малолюдній місцевості, як показало чимало прикладів, будуть розкрадені”. Натомість було вирішено за ці кошти розширити наявний або збудувати новий місток при в'їзді до зазначеного передмістя²⁷. Зауважимо, що подібні крадіжки були поширеним явищем у XIX ст. і таке рішення органу місцевої влади було цілком логічним та вмотивованим. Загалом кількість вуличних ліхтарів у губернських та повітових містах суттєво різнилася. Якщо в перших вона обраховувалася сотнями, а згодом і тисячами, то в других — десятками, і тільки подекуди — сотнями.

Для обслуговування вуличних світильників наймали спеціальних робітників — ліхтарників, з яких могли формувати ліхтарні команди. Інколи виконання їхніх функцій доручали нижнім чинам поліції або пожежникам.

²⁶ Детальніше див.: Шивельбуш В. Вказ. праця. — С. 87–88.

²⁷ Держархів Кіровоградської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 571, арк. 131.

Окрім запалювання та гасіння ліхтарів, вони займалися чищенням захисного скла, наповнюванням ламп олією, спиртом або гасом, а також здійснювали поточний ремонт. Для цього кожен із них мусив носити з собою драбину, довгу палицю, невеликий ліхтарик, кліщі, щітку, ганчірку, ємність та мірку для горючої рідини. Із винайденням і впровадженням системи підвішування світильників, яка уможливлювала їх опускання, робота ліхтарника дещо полегшала.

У громадському освітленні міст українських губерній траплялися й неординарні випадки, пов'язані, насамперед, із показухою та оковамилюванням перед правителями Російської імперії. Зокрема, в 1841 р. у Харкові сталося тимчасове перенесення ліхтарів до проїзду Миколи I, коли їх, разом із стовпами, вирили з Інститутської та Німецької вулиць і встановили на Холодній горі, а потім знову повернули на попереднє місце²⁸. А в 1890 р. у Рівному, за розпорядженням волинського губернатора, було встановлено 60 нових ліхтарів з нагоди приїзду імператора Олександра III, однак коштів для їх експлуатації не виділено. Тому, по завершенні монаршого візиту, у місті повністю припинили нічне освітлювання²⁹.

За усталеною європейською традицією зовнішнім освітленням завідувала поліція, адже її основним завданням було підтримання спокою та порядку*. А оскільки функція вуличного освітлення полягає, передусім, у забезпеченні безпеки і комфорту людей у темні години доби, то його підпорядкували саме цьому органу державної влади. Згодом цю компетенцію перебрало на себе місцеве самоврядування. Однак сталося це поступово. У пошуках оптимального варіанту громадського освітлення міські думи випробовували різні способи встановлення, утримання й експлуатації вуличних ліхтарів. Спершу їх улаштовували коштом і силами постійних мешканців, яким це не дуже подобалося. Потім практикували повний або частковий підряд, концесію, оренду, участь в акціонерних чи пайових товариствах для створення комунальних підприємств. Але найефективнішим виявився так званий господарський спосіб, коли виборні управління брали на себе не лише фінансування, а й експлуатацію певних суспільно значущих об'єктів (а фактично робили їх муніципальною власністю). Його, врешті-решт, і обирали органи міської влади.

Загальне уявлення про стан організації зовнішнього освітлення міст на початку ХХ ст. можна скласти, проаналізувавши дані, зібрані Центральним

²⁸ Багалеї Д. И., Миллер Д. П. Указ. соч. — Т. 2. — С. 442.

²⁹ Прищепя О. П. Вказ. праця. — С. 168.

* У законодавстві Російської імперії, а саме в Регламенті головного магістрату від 16 січня 1721 р., зазначалося, що поліція “єсть душа гражданства и всех добрых порядков и фундаментальный подпор человеческой безопасности и удобства” (ПСЗ РИ. — Собр. 1. — Т. 6. — № 3708. — С. 297).

статистичним комітетом й опубліковані як таблиці у виданнях “Города России в 1904 году” та “Города России в 1910 году”. І хоча там є певні прогалини, неточності та похибки, вони все-таки дозволяють виявити основні тенденції розвитку цієї сфери міського буття.

У Російській імперії (без Фінляндії) в 1904 р. нараховували 1120, а в 1910 р. — 1228 міських поселень³⁰. Із них на українські губернії припадало відповідно 229 (20,4%) та 255 (20,8%) міст, переважна більшість яких освітлювалися в темну пору доби. За шість років, що минули між збиранням інформації, суттєво зменшилася кількість населених пунктів без вуличних ліхтарів або таких, які не надіслали дані. Основними джерелами світла були електрика, газ та гас. При цьому практично в усіх губерніях спостерігалось чисельне зростання електричних і газових (особливо у промислових регіонах) та незначне скорочення гасових світильників. Водночас при загальному покращенні освітлюваності міст, у п’яти губерніях кількість вуличних ліхтарів дещо зменшилася (див. табл. 1). Причинами цього могли бути як згадувані вище крадіжки чи хуліганство, так і недостатність коштів у місцевих бюджетах.

Оскільки статистичні відомості про міста 1910 р., стали майже останніми, зібраними напередодні Великої війни 1914–1918 рр. і подальших революційних подій, то розглянемо їх докладніше.

В освітленні вуличного простору українських міст дедалі більше почали використовувати електрику. Нехай це і відбувалося лише в 40 населених пунктах, у межах усієї імперії то був хороший показник — 25,6% від кількості поселень із електричними ліхтарями й 3,3% від усіх міст³¹. Зокрема електролампи сяяли в Житомирі та Луцьку (Волинська губернія); Деміївці (Київська губернія); Кам’янці-Подільському та Балті (Подільська губернія); Херсоні, Єлисаветграді, Одесі, Миколаєві (Херсонська губернія); Олександрівську, Маріуполі, Юзівці, Гуляйполі, Кам’янському, Саксагані (Катеринославська губернія); Євпаторії, Мелітополі, Феодосії, Ялті, Керч-Єнікале, Севастополі, Великому Токмаку (Таврійська губернія); Вовчанську, Сумах, Білопідлі, Слов’янську (Харківська губернія); Полтаві та Кременчуці (Полтавська губернія); Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Суражі (Чер-

³⁰ Города России / Центр. стат. ком. МВД. — СПб.: Типо-лит. Ньркина, 1906–1914. — 2 т. — [Т. 1]: Города России в 1904 году. — 1906. — С. 0440; [Т. 2]: Города России в 1910 году. — 1914. — С. I. При визначенні поняття “місто” Центральний статистичний комітет керувався виданням господарського департаменту міністерства внутрішніх справ “Список городских поселений Российской империи. Часть 1: Города. — СПб., 1901”. Згідно з ним міськими поселеннями вважалися міста, посади, містечка, в яких було запроваджено Міське положення. Також до таблиць було включено поселення з понад 10 тис. мешканців.

³¹ Підраховано за: Города России. — [Т. 2].

нігівська губернія). До того ж суто електрикою освітлювали Бердичів (221^{*}), Бердянськ (196), Охтирку (150), Немирів (13) та Новий Буг (5)³². Багато електричних ліхтарів було встановлено у Києві, Харкові та Катеринославі (див. табл. 2). Останній за їх чисельністю поступався лише Петербургу (2848) і значно випереджав такі міста, як Варшава (683) та Москва (322)³³.

Таблиця 1

Вуличне освітлення в міських поселеннях українських губерній на початку ХХ ст.³⁴

Губернія	Кількість міст [*]		Кількість ліхтарів											
			Немає зовсім / немає даних		Електричні		Газові		Газові		Інші		Разом	
	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.	1904 р. ^{**}	1910 р.	1904 р.	1910 р.
Волинська	13	18	1	1	74	187	–	16	2407	1939		–	2481	2142
Київська	26	28	6	1	513	817	1752	1875	4793	4949		–	7058	7641
Подільська	21	26	3	1	–	43	–	45	3388	3136		–	3388	3224
Полтавська	18	21	1	3	66	57	–	18	3517	2138		–	3583	2213
Харківська	25	25	10	4	491	710	1046	1049	2628	2995		–	4165	4754
Чернігівська	37	42	18	10	203	243	–	59	2388	1894		–	2591	2196
Катеринославська	22	21	5	3	991	1682	–	36	2995	4790		27	3986	6535
Таврійська	31	35	6	9	264	660	19	18	4803	4662		20	5086	5360
Херсонська	36	39	15	5	275	574	2146	2153	7597	6711		–	10 018	9438
Усього	229	255	65	37	2877	4973	4963	5269	34 516	33 214		47	42 356	43 503

* Кількість ліхтарів.

³² Див.: Города России. — [Т. 2]. — С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552.

³³ Города России. — [Т. 2]. — С. 10, 206, 784.

³⁴ Таблицю складено за: Города России / Центр. стат. ком. МВД. — СПб.: Типо-лит. Ныркіна, 1906–1914. — 2 т. — [Т. 1]: Города России в 1904 году. — 1906. — С. 163–167, 196, 198, 202, 094, 095, 0100, 0102; [Т. 2]: Города России в 1910 году. — 1914. — С. 364–367, 382, 384, 386, 528–532, 544, 546, 548, 550, 552.

* У цій графі ми врахували всі поселення, внесені до таблиць, тому у деяких подальших наших висновках допускаємо можливість статистичної похибки.

** У статистичних таблицях 1904 р. такої графі не було.

За інформацією Центрального статистичного комітету, у 1910 р. в українських губерніях зростає кількість міських поселень із газовим освітленням — 26 проти 4 у 1904 р. Окрім Одеси, Києва та Харкова, в яких найбільше використовували газ, нараховувалося ще 11 населених пунктів, де було від 10 до 40 подібних вуличних ліхтарів та 12 — з одним або кількома світильниками³⁵. Але ці дані потребують ґрунтовнішого вивчення, оскільки, на наш погляд, мало ймовірно, що всюди використовували саме світильний газ. Там, де кількість ліхтарів не перевищувала 10-ти, місцеві органи влади, відповідаючи на запитання анкети, насправді могли мати на увазі газолін. Це підтверджує й наведений вище приклад з Єлисаветградською думою.

Утім на початку XX ст. лідируючі позиції серед матеріалів для організації штучного освітлення вуличного простору міст залишалися за гасом. В Україні кількість гасових ліхтарів більше, ніж у 6 разів перевищувала електричні та газові (див. табл. 1). Таку популярність і розповсюдженість можна пояснити кількома факторами. По-перше, доступністю горючої рідини та нескладністю улаштування й експлуатації цих джерел світла. По-друге, удосконаленням самої технології, прикладом якого і став гасовий світильник. За конструкцією це фактично була модель олійної лампи, створеної швейцарським хіміком Франсуа Амі Арганом (лампа Аргана), в якій почали спалювати гас. Це, своєю чергою, збільшило силу світла й освітленість простору. Тому гасові вуличні ліхтарі ще довго конкурували з електричними.

Серед губернських міст досить добрим зовнішнім освітленням вирізнявся Київ, де один ліхтар припадав на 16,2 сажня протяжності вулиць. Він входив до п'ятірки губернських центрів так званої Європейської Росії з хорощим рівнем освітленості. Його випереджали тільки Петербург (11,1 саж.) та Москва (13,5 саж.). Майже однаковою була достатність вуличного світла в Кам'янці-Подільському та Нижньому Новгороді — 17,6 і 17,7 сажнів відповідно. У найгіршому стані перебував Житомир, де, попри переважання електричних, ліхтарів було дуже мало. Освітлення інших адміністративних центрів українських губерній за тогочасними критеріями вважалося задовільним, а середній показник становив 1 ліхтар на 85,8 саж., тоді як в Європейській Росії — на 91,3 саж.³⁶ Скрізь, окрім Сімферополя, з'явилися електричні світильники, а Катеринослав став одним із двох (ще Уфа) у цій частині імперії та єдиним в Україні губернським містом, у якому в 1910 р. при освітленні громадського простору не використовували гас (докл. див. табл. 2).

³⁵ Підраховано за: Города России. — [Т. 1]. — С. 196, 198, 202, 0100, 0102; [Т. 2]. — С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552..

³⁶ Підраховано за: Города России. — [Т. 2].

Забезпеченість адміністративних центрів українських губерній вуличним освітленням у 1910 р.³⁷

Місто	Кількість ліхтарів				Достатність освітлення (1 ліхтар/сажнів [*])
	Електричні	Газові	Гасові	Усього	
Житомир	160	–	15	175	412,5
Київ	594	1806	2655	5055	16,2
Кам'янець-Подільський	2	–	900	902	17,6
Полтава	14	–	801	815	39,4
Харків	489	1049	1426	2964	41,0
Чернігів	54	–	183	237	92,8
Катеринослав	1165	36	–	1201	64,1
Сімферополь	–	10	1156	1166	27,8
Херсон	159	–	865	1024	60,7

Загалом на початку ХХ ст. більшість міських поселень у темну пору доби освітлювалися, але мало. Подекуди зовнішнього освітлення й зовсім ще не було. Проте саме наявність спеціально встановлених ліхтарів як частини вуличного простору стала одним із виразних показників його модернізації. У цьому контексті українські міста, порівняно з іншими в Російській імперії, досягли помітних результатів. І хоча містяни часто скаржилися на недостатність та незадовільність освітлення вулиць, для них воно було предметом гордості, уособленням добробуту та кращого життя.

REFERENCES

1. 1880 rik: pochatok vulychnoho osvittlennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved April 20, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vulychnogo-osvittlennya-u-v/87> [in Ukrainian].
2. Bagalej, D. I., & Miller, D. P. (1905). *Istoriya goroda Har'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (s 1655-go po 1905-j god)* (Vol. 1: XVII–XVIII vv.). Kharkov: Parovaya tipografiya i litografiya M. Zil'berberg i S-v'ya. [in Russian].

³⁷ Таблицю складено за: Города России. — [Т. 2]. — С. 382, 384, 386, 544, 546, 548, 550, 552.

* 1 сажень = 2,1336 метра.

3. Bagalej, D. I., & Miller, D. P. (2004). *Istoriya goroda Xar'kova za 250 let ego sushhestvovaniya (s 1655-go po 1905-j god)* (Vol. 2: XIX — nachalo XX v.). Kharkov. [in Russian].
4. Klishch, O. A. (2016). *Svitlova instaliatsiia iak zasib kompozytsijnoho formuvannia obrazu mis'koho prostoru* [Light installation as a means of compositional forming of an image of the urban space] (*Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].
5. Koshman, L. V. (2008). *Gorod i gorodskaya zhizn' v Rossii XIX stoletiya: Social'nye i kul'turnye aspekty*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
6. Kotys, S. (2013, September 26). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved April 20, 2017, from <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasudo-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria> [in Ukrainian].
7. Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). *Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie* (Vol. 2: Piznannia j dosvid — shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved April 20, 2017, from <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2> [in Ukrainian].
8. Luppov, S. P. (1957). *Istoriya stroitel'stva Peterburga v pervoj chetverti XVIII veka*. Moscow; Leningrad: Izd-vo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
9. Makarov, A. N. (2005). *Malaya e'nciklopediya kievskoj stariny* (2th ed.). Kyiv: Dovira. [in Russian].
10. Polischuk, V. (2014). *Zrobleno v Yelysavethradi*. Kirovohrad. [in Ukrainian].
11. Portnova, T. (2008). *Mis'ke seredovysche i modernizatsiia: Katerynoslav sere-dyny XIX — pochatku XX st.* Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian].
12. Pryshchepa, O. P. (2010). *Mista Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Rivne: PP DM. [in Ukrainian].
13. Schivelbusch, W. (2014). *Rozchaklovana nich. Do istorii shtuchnoho svitla u XIX stolitti* [Lichtblicke. Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert]. (O. Yudin, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
14. Shara, L. (2008). Komunal'ne hospodarstvo Chernihova: z istorii rozvytku. *Siverians'kyj litopys*, 2, 45–54. [in Ukrainian].
15. Sliudikova, T. (2009). Zabudova i blahoustrij m. Kyieva v XIX–XX st. (za dokumentamy kyivs'kykh derzharkhiviv). *Arkhivy Ukrainy*, 3/4, 47–65. [in Ukrainian].
16. Slobodianiuk, P. (2012, August 7). Shliakh do svitla: storinky elektryfikatsii Podillia. Retrieved April 20, 2017, from <http://hoe.com.ua/post/shljah-do-svitla-storinky-elektrifikatsiji-podillja.html> [in Ukrainian].
17. Tsyhanenko, V. O. (2008). Stanovlennia ta rozvytok enerhetyky mista Kyieva (kinets' XIX — pochatok XX st.). *Pytannia ictorii nauky i techniky — Questions of History of Science and Technology*, 2, 43–50. [in Ukrainian].
18. Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist — 160. Retrieved April 20, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist__160.html [in Ukrainian].